

спрямованості у дітей молодшого шкільного віку. Подальші дослідження спрямовуються на підготовку розвиваючої програми формування просоціальної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Список використаних джерел

1. Бандура А. Теория социального научения. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтовний підхід: теоретико-технологічні засади: Навч.-метод. видання. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
3. Гаврилова Т.П. Анализ эмпатийных переживаний младших школьников и младших подростков: Психология межличностного познания. – М., 1981.
4. Гаврилова Т.П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии // Вопросы психологии. – 1975. – №2. – С.147-158.
5. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2008. – 508 с.
6. Калининский Л.П., Богданова Н.В., Петрова Т.Е., Смоленская Л.М. Функциональная классификация эмпатии как феномена социальной перцепции // Психология общения и проблемы коммунистического воспитания: Тезисы докладов. – Омск, 1981.
7. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – 215 с.
8. Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., исправл. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
9. Субботский Е.В. Исследования проблем взаимопомощи и альтруизма в зарубежной психологии // Вопросы психологии. – 1977. – №1. – С.164-174.
10. Субботский Е.В. Формирование морального действия // Вопросы психологии. – 1979. – №3. – С.47-55.
11. Schwartz S.H. Normative influence on altruism. *Advances in Experimental Social Psychology*. V.10. – N.Y., 1977.

The author of the article reveals the features formings of moral junior school settings prosocially a behaviour with an account her cognitive-motivational constituents. Presented by the analysis of theories that reveal the formation of the social system of study skills.

Keywords: younger students, moral settings prosocially a behavior, morality, theories of social development.

Отримано: 14.03.2010

Психологічний аналіз агресивності як передумови делінквентної поведінки неповнолітніх

У статті розглядаються питання агресивності неповнолітніх як передумови делінквентної поведінки, проводиться аналіз наукових підходів до визначеного питання. Висвітлюються психологічні та ситуативні фактори, які впливають на виникнення агресивності.

Ключові слова: психологічний аналіз, агресивність, передумови, поведінка, неповнолітні, психологічні фактори, ситуативні фактори.

В статье рассматриваются вопросы агрессивности несовершеннолетних как предпосылки делинквентного поведения, проводится анализ научных подходов по этому вопросу. Освещаются психологические и ситуативные факторы, которые влияют на возникновение агрессивности.

Ключевые слова: психологический анализ, агрессивность, предпосылки, поведение, несовершеннолетние, психологические факторы, ситуативные факторы.

У теорії, що пояснює природу агресивності, існує три відмінних один від одного підходи. Всі вони відображають погляди й емпіричний досвід конкретних досліджень і психологічних шкіл різного часу.

У зв'язку з тим, що тенденція делінквентної та злочинної поведінки неповнолітніх має сталу тенденцію до зростання, визначення факторів, які є передумовою виникнення такої поведінки, залишаються актуальними.

В даній статті ми намагаємося у формі наукового аналізу поєднати і висвітлити основні психологічні дослідження з питань агресивності неповнолітніх, яка в подальшому стає передумовою делінквентної поведінки. Висвітлення і аналіз різних наукових підходів до питання агресивності неповнолітніх і є основною метою даної статті.

В основу цієї статті були покладені наукові дослідження в галузі психології, а саме: роботи Бютнера К., Левітова М.Д., Лоренца К., Мартенса Р., Семенюка Л.М., Фрейда З. та ін.

Перша теорія, одним з основоположників якої є З.Фрейд, – теорія потягів. З.Фрейд вважав, що в людині існує два найбільш потужні інстинкти: сексуальний (лібідо) і інстинкт смерті. Перший розглядався як прагнення, пов'язане із творчими тенденціями в поведінці людини: любов'ю, турботою, близькістю. Другий несе в

собі енергію руйнування, його завданням є “приводити все органічно живуче до стану безжиттєвості” [1]. Це злість, ненависть, деструктивність.

Виникнення й подальше становлення агресивності в З.Фрейда пов’язується зі стадіями дитячого розвитку. Ці погляди розділялися багато в чому й іншими психологами, що розглядають агресивний компонент мотивації як один з основних у поведінці людини [2].

Нове звучання ця тема одержала завдяки роботам одного з основоположників етології К.Лоренца [2], котрий стверджував, що агресивний інстинкт багато значив у процесі еволюції виживання й адаптації людини. Але стрімкий розвиток науково-технічної думки й прогрес обігнали природно поточне біологічне й психологічне дозрівання людини й призвели до вповільнення розвитку гальмівних механізмів агресії, що неминуче тягне періодичне зовнішнє вираження агресії. Інакше внутрішня напруга буде накопичуватися й створювати “тиск” усередині організму, поки не призведе до спалаху неконтрольованої поведінки.

Втім, слід зазначити, що “психогідравлічна модель” К.Лоренца в основному базується на часто не виправданому перенесенні результатів досліджень, отриманих на тваринах, на людське поведіння. Іншим слабким місцем теорії інстинктів є зумовленість способів керування агресією: вважається, що людина ніколи не зможе впоратися зі своєю агресивністю. І оскільки агресія, що накопичується, неодмінно повинна бути відреагована, єдиною надією залишається спрямування її у потрібному руслі. Наприклад, прихильники теорії інстинктів вважають, що найбільш цивілізованою формою розрядки агресії для людини є конкуренція, різного роду змагання, заняття фізичними вправами й участь у спортивних змаганнях.

Однак більшість психологів не розділяють такого фатального погляду на людське поведіння. По-перше, хоча ними й не заперечується, що людська агресивність має свої еволюційні й фізіологічні корені, але засуджується обмеженість уявлень про природу людини як про щось незмінне. По-друге, розходяться думки й у відношенні того, є агресія інстинктом або ж вона лише поставляє енергію, що дозволяє “Я” ефективно здійснювати “принцип реальності”, переборювати перешкоди на шляху до задоволення інших потягів. Тому вважається, що агресивність – це сила, за допомогою якої людина виражає свою любов і ненависть до навколишнього або самого себе й з якої вона намагається задовольнити свої інстинкти. Агресія є механізмом, завдяки якому ці інстинктивні тенденції направляються на інші об’єкти, і, в першу

чергу, на людей, в основному з метою їхнього підкорення або завоювання.

Згодом навіть багато психоаналітиків відійшли від “твердих схем” фрейдівської концепції й стали розглядати не тільки біологічну, але й соціальну сторону агресії.

За А.Адлером, агресивність є невід’ємною якістю свідомості, що організовує її діяльність. Агресія розуміється в більш широкому контексті напруги конфронтуючих початків: життя й смерті, суб’єкта й об’єкта, тези й антитези, любові й війни. Універсальною властивістю живої матерії є змагальність, боротьба за першість, прагнення до переваги. У свідомості закладена інтенція тріумфу. Однак ці базові потяги стають автентичними тільки в контексті правильно усвідомленого соціального інтересу. Агресивна або, виражаючись словами А.Адлера, “агонізуюча” свідомість породжує різні форми агресивної поведінки від відкритого до символічного, якою, наприклад, є хвастоці, мета якої полягає в символічній реалізації власної могутності й переваги. Агресивність, влітаючись у контекст культури, здобуває й інші символічні форми (ритуали, обряди), а також інші види соціальної активності. Більше того, зп А.Адлером, усяке контрпримушення, тобто агресія у відповідь, є природною свідомою або несвідомою реакцією людини на примус, що впливає із прагнення кожного індивіда відчувати себе суб’єктом, а не об’єктом. Антитезою насильства, що розуміється як зловживання владою, в індивідуальній психології є “категорична ненасильність” [3].

Інший представник психоаналізу Э.Фромм розглядав два зовсім різних види агресії. Це оборонна, “доброякісна” агресія, що служить справі виживання людини; вона має біологічне коріння й згасає як тільки зникає небезпека або загроза життю. Інший вид представляє “злякисна” агресія – це деструктивність і жорстокість, які властиві тільки людині й визначаються різними психологічними й соціальними факторами.

Наступна теорія – фрустраційна теорія. Ця теорія виникла як протиставлення потягам: тут агресивна поведінка розглядається як ситуативний, а не еволюційний процес. Засновником цього напрямку дослідження людської агресивності вважається Дж.Доллард [4]. Відповідно до його поглядів агресія – це не автоматично виникаючий в організмі людини потяг, а реакція на фрустрацію: спроба перебороти перешкоду на шляху до задоволення потреб, досягнення задоволення й емоційної рівноваги.

Розглянута теорія стверджує, що, по-перше, агресія завжди є слідством фрустрації, і, по-друге, фрустрація завжди спричиняє

агресію. Схема “фрустрація – агресія” базується на чотирьох основних поняттях: агресія, фрустрація, гальмування й заміщення.

Агресія розуміється як намір нашкодити іншому своєю дією, як “акт, цілеспрямованою реакцією якого є нанесення шкоди організму” [4].

Фрустрація виникає, коли з’являється перешкода здійснення умовної реакції. Причому величина фрустрації залежить від чинності мотивації до виконання бажаної дії, значущості перешкоди для досягнення мети й кількості цілеспрямованих дій (спроб), після яких настає фрустрація. Як, наприклад, батьки-акуратисти і педанти привчають свою маленьку дитину підтримувати порядок у дитячій кімнаті. Як правило, це ні до чого, крім появи стану фрустрації й агресивних реакцій у батьків, не призводить, і на голову дитини, як з рога достатку, сиплються саркастичні зауваження, обвинувачення, догани й покарання.

Гальмування – це тенденція обмежити або згорнути дії через очікувані негативні наслідки. Зокрема встановлено, що гальмування будь-якого акту агресії прямо пропорційно силі очікуваного покарання. Імовірно, тому батьки, що практикують покарання своїх дітей за погані оцінки в школі, майже завжди по зовнішній активності й настрою дитини безпомилково визначають, яку оцінку вона одержала у школі: дитина приходить додому з почуттям провини й прагне усамітнитися.

Крім того, гальмування прямих актів агресії майже завжди є додатковою фрустрацією, що викликає агресію по відношенню до людини, що сприймається винуватцем цього гальмування, і посилює спонукання до інших форм агресії. Так, наприклад, дитина, якій мати не дозволяє битися або балуватися, починає ображати її й дорікати в нелюбові.

Заміщення – це прагнення брати участь в агресивних діях, спрямованих проти якої-небудь іншої особи, а не справжнього (дійсного) джерела фрустрації. Дитина, що не може покарати винного старшого брата, зі злістю рве його колекцію марок. Або розсердений поводженням батьків старший брат б’є ні в чому не винного молодшого. Можливий й інший приклад зі шкільного життя: коли хлопчикам забороняють битися з дівчатками, вони нишком смикають їх за коси.

Однієї із примітних ідей фрустраційної теорії агресії є ефект катарсису, запозичений із психоаналізу. Катарсис (у буквальному значенні “очищення емоцій”) – це процес звільнення від збудження або від накопиченої енергії, що призводить до зниження рівня напруги. Суть цієї ідеї полягає в тому, що фізичне або емоційне

вираження ворожих тенденцій призводить до тимчасового або тривалого полегшення, у результаті чого досягається психологічна рівновага й ослаблення готовності до агресії. Уявлення про те, що акти агресії знижують імовірність прояву агресивності надалі, не є відкриттям. З.Фрейд й інші психоаналітики надають великого значення ефекту катарсису, часто пояснюючи ним потребу людини очиститися від агресивних тенденцій. Зокрема існують дані, які свідчать про те, що якщо людина, будучи об’єктом агресії, не може відповісти тим же, то в неї піднімається кров’яний тиск, тоді як при безпосередній агресивній відповіді воно значно знижується [5]. Однак багато експериментальних даних не дозволяють однозначно оцінити ефективність катарсису: встановлено, що в ряді випадків агресивне поводження знижує подальші агресивні прояви, а в ряді випадків, навпаки, підвищує [5].

Як і попередня концепція, фрустраційна теорія не уникла зауважень та своєю адресу. Основний удар критики прийшовся на гіпотезу про жорстку взаємозумовленість самої схеми “фрустрація-агресія”. Було замічено, що люди досить часто випробовують фрустрацію, але не обов’язково при цьому поводяться агресивно, і навпаки. Прихильники фрустраційної теорії погодилися й трохи видозмінили свою позицію. Представником такої модифікованої форми теорії обумовлення агресії фрустрацією є Л.Берковитц [4]. По-перше, він увів нову додаткову змінну, що характеризує можливі переживання, які виникають у результаті фрустрації, – гнів як емоційну реакцію на фрустраційний подразник. По-друге, він визнає, що агресія не завжди є домінуючою реакцією на фрустрацію й за певних умов може пригнічуватися.

У концептуальну схему “фрустрація – агресія” Л.Берковитц увів три істотні виправлення: а) фрустрація не обов’язково реалізується в агресивних діях, але вона стимулює готовність до них; б) навіть при стані готовності агресія не виникає без належних умов; в) вихід із фрустраційної ситуації за допомогою агресивних дій виховує в індивіда звичку до подібних дій [5].

На закінчення необхідно відзначити, що в процесі свого розвитку фрустраційний підхід зазнав значних змін й розділився на дві відносно самостійні течії. Представники першої течії залишилися прихильниками фрустраційно-агресивної гіпотези й продовжують в основному досліджувати умови, при яких ситуація фрустрації веде до виникнення агресивних дій. До таких важливих, на їхній погляд, умов належать: подібність – відмінність агресора й жертви, виправданість – невинуватість агресії, рівень агресивності як особистісної характеристики людини.

Прихильники другої течії створили власну концепцію фрустрації, в основу якої покладений аналіз фрустраційних ситуацій, класифікації й типології реакцій на фрустрацію. Так, С.Розенцвейгом виділяються три типи причин, які породжують (викликають) фрустрацію:

1) нестатки – відсутність необхідних коштів для досягнення мети або задоволення потреби. Як ілюстрація “зовнішнього нестатку”, тобто випадку, коли фрустратор перебуває поза самою людиною, С.Розенцвейг приводить ситуацію, коли людина голодна, а їжу дістати не може. Прикладом “внутрішнього нестатку”, тобто при фрустраторі, що знаходиться в самій людині, може служити ситуація, коли чоловік відчуває потяг до жінки й разом з тим усвідомлює, що він настільки непривабливий, що не може розраховувати на взаємність;

2) втрати – втрата предметів або об’єктів, що раніше задовольняли потреби. Приклади: смерть близької людини; згорів будинок, у якому довго жили (“зовнішня втрата”); Самсон, що втратив своє волосся, у яких, по легенді, знаходилася вся його сила (“внутрішня втрата”);

3) конфлікт – одночасне існування двох несумісних один з одним спонукань, амбівалентних почуттів або відносин.

Крім того, багато дослідників стали розглядати агресію лише як один з можливих виходів із фрустраційної ситуації. Більше того, деякі з них дійшли висновку, що при фрустрації особистість реагує цілим комплексом захисних реакцій, одна з яких відіграє провідну роль [5]. Наприклад, у деяких випадках людина реагує на фрустрацію виходом, що супроводжується агресивністю, яка не проявляється відкрито: у буквальному значенні – піти, голосно лягнувши дверима.

Третя теорія, на яку звертаємо увагу, – теорія соціального научіння. На відміну від інших, ця теорія говорить, що агресія являє собою засвоєну поведінку в процесі соціалізації через спостереження відповідного способу дій і соціальне підкріплення [6].

Теорія соціального научіння – це, в першу чергу, вивчення людської поведінки, орієнтованої на зразок. Зразок у цьому випадку розглядається як засіб міжособистісного впливу, завдяки якому можливе формування (зміна) відношення або способу дій людини. Тому істотна увага тут приділяється вивченню впливу первинних посередників соціалізації, а саме батьків, на навчання дітей агресивній поведінці. Зокрема було доведено, що поведінка батьків може виступати як модель агресії і що в агресивних батьків звичайно бувають агресивні діти.

Крім того, названа теорія стверджує, що людина навчається й більше ефективним агресивним діям: чим частіше вона їх вико-

ристовує, тим досконалішими стають ці дії. Разом з тим істотне значення має успішність агресивних дій: досягнення успіху при прояві агресії може помітно підвищити силу її мотивації, а постійно повторюваний неуспіх – силу тенденції гальмування.

Іншим важливим елементом цієї теорії є соціальне підкріплення. Під підкріпленням звичайно розуміється яка-небудь дія, покликана підсилити певну реакцію. Якщо говорити про соціальне підкріплення, варто мати на увазі не вловиме підкріплення, словесне і несловесне звернення, контрольоване іншими людьми. Це може бути похвала й догана, посмішка й глузування, дружні й ворожі жести. Розрізняють дві форми підкріплення.

1. Позитивне підкріплення – це будь-який стимул, що впливає із реакції, підсилює її або підтримує на тому ж рівні.

2. Негативне підкріплення – це стимул, усунення якого підсилює реакцію.

Разом з тим існує й безліч самих способів підкріплення. Найпоширенішими є заохочення й покарання. Таким чином, у практиці виховання найчастіше використовуються чотири різновиди підкріплення:

1) якщо слідом за реакцією неповнолітнього ідуть позитивні підкріплювальні засоби, то результат – позитивне підкріплення. Наприклад, коли батько або педагог постійно хвалять неповнолітнього за гарне, зразкове поведіння;

2) якщо позитивне підкріплення усувається після тієї або іншої реакції неповнолітнього, то результат – негативне покарання. Наприклад, коли неповнолітній, звиклий до похвали за шкільні успіхи, раптом не почув її після одержання відмінної оцінки. Він звик до похвали, а цього разу її не було. І в результаті відсутність похвали сприймається неповнолітнім як покарання;

3) якщо за реакцією іде негативне підкріплення, то результат – позитивне покарання. Приміром, підліток, який відчуває дефіцит уваги й любові з боку батьків, робить крадіжку й одержує від них суворе покарання. Це покарання і є позитивним покаранням: він, нарешті, привернув увагу батьків;

4) якщо негативні підкріплювальні засоби усуваються після реакції, то результат – негативне заохочення. Наприклад, учень, якого педагог протягом року сильно критикував за слабе навчання, в останній чверті підвищив свою успішність, за що педагог не похвалив його, але й не сказав нічого поганого. Тому відмова від критики розглядається дитиною як заохочення.

Що стосується досліджуваної проблеми, то існують докази того, що, якщо неповнолітній поводить агресивно й одержує при цьому

позитивне підкріплення певних агресивних актів, зрештою, сформує звичку агресивно реагувати на різні подразники. Отже, спостереження й підкріплення агресії згодом розвиває в людини високий ступінь агресивності як особистісної риси. Точно так само спостереження й підкріплення неагресивної поведінки розвиває низький ступінь ворожості [7].

Звернемо увагу, що при переході від молодшого шкільного до юнацького віку співвідношення таких поведінкових реакцій, як фізична, вербальна, непряма агресія й негативізм, істотно змінюється. У хлопчиків протягом всіх вікових етапів стійко домінують фізична агресія й негативізм, а в дівчаток – негативізм і вербальна агресія. У віковому аспекті слід зазначити загальне наростання агресивних і негативістських тенденцій як у хлопчиків, так й у дівчаток. Разом з тим примітно тимчасове зниження фізичної й вербальної агресії у хлопчиків до 16 років, а також непрямої агресії й негативізму до 14 й 16 років. У дівчаток – ослаблення реакцій фізичної й вербальної агресії відзначається в 14-літньому віці, а непряма агресія й негативізм мають постійні тенденції до наростання.

Існують і статеві розходження агресивних реакцій. Хлопчики відрізняються перевагою реакцій фізичної агресії, у той час як дівчатка з віком частіше прибігають до непрямих способів вираження агресії: вербальної, непрямої й негативізму. Можливо, це пов'язане з тим, що агресія хлопчиків спрямована “назовні”, а дівчаток – “всередину” [8].

Традиційні уявлення про чоловічу й жіночу агресивність позначаються й на подальшій поведінці: хлопчики і дівчатка тою або іншою мірою навчаються пригнічувати власні агресивні спонукання, однак хлопчики все-таки мають більше можливостей для вільного прояву агресивності.

Крім того, якщо в процесі розвитку дитина не навчиться контролювати свої агресивні імпульси, то надалі це загрожуватиме переважною орієнтацією на однолітків – у підлітковому віці й схильністю до делінквентної поведінки – у юнацькому. Так, наприклад, встановлено, що спонтанне вираження гніву й здійснення насильства по відношенню до оточуючих у 8 років призводить до використання фізичної сили проти інших осіб, блуканню по вулицях, потягу до компанії, пошуку задоволень у палінні, прийнятті алкоголю, здійсненні правопорушень – в 14 років, а надалі в 20 років – до деструктивних вчинків, конфліктам з оточуючими, потреби вчинити більш тяжкі правопорушення.

На виникнення агресії часто впливають не тільки фактори,

опосередковані особливостями процесу розвитку в онтогенезі й соціалізації, але й ситуативні. Такими основними факторами є:

1. Оцінка іншими людьми. Було встановлено, що присутність інших осіб уже саме по собі може або підсилювати, або гальмувати агресію. Однак тут важливу роль відіграє оцінка ступеня агресивності спостерігача. Так, наприклад, експериментально доведено, що якщо за поведінкою неповнолітніх спостерігала людина, що сприймалася ними як особа, схильна до агресії, то неповнолітні виявляли більше актів агресивного характеру. Якщо в цій же ситуації спостерігачем виявлялася особа, яка сприймалася неповнолітніми як супротивник агресії, то їхня поведінка відрізнялася більшою стриманістю.

2. Навмисність агресії. Існує точка зору, що для початку агресії нерідко буває досить тільки знання, що інша людина має ворожі наміри, хоча безпосереднього акту нападу не було. Часто в таких випадках основним стимулом виступає гнів, що виникає як емоційна реакція на заплановане насильство. Однак у тих випадках, коли супротивник заздалегідь просить вибачити його за агресивне поведіння, дуже часто гнів не виникає взагалі, і відповідної агресії не відбувається.

Крім того, якщо людина, приміром, усвідомлює, що конфлікт або інший інцидент виявився ненавмисним, і розуміє, що відбулася помилка, то гнів, бажання помсти й прагнення до відповідної агресії в неї можуть швидко пройти.

3. Сприйняття агресії. Широке поширення відео- і телепрограм із сюжетами насильства й захоплення ними дітей викликають гостру критику педагогів і соціальних працівників, які вважають, що сцени насильства на екрані й фільми жахів роблять неповнолітніх більше агресивними і жорстокими. У рамках теорії соціального научіння існують дані, які свідчать про те, що переживання, викликані пасивним спостереженням агресії й насильства, що відбуваються як на екрані, так й у реальному житті, ведуть не до катарсисного ефекту, як припускає теорія потягів, а навпаки, до збудження агресії. Ця думка спирається на дані про те, що спостерігач, особливо якщо він неповнолітній, виявляє тенденцію робити ті ж самі дії, як й особа, за якою він спостерігає.

4. Бажання відплати (помсти). Як ми вже відзначали, часто агресія, особливо в підлітковому і юнацькому віці, може виникати як відповідна реакція на неприйнятну поведінку оточуючих, тобто як акт відплати за що-небудь. Існують також деякі дані, які свідчать про наявність прямої залежності між можливістю здійснити відплату й агресією. Було визначено, що при відсутності можливості відплати рівень агресивної мотивації в результаті фрустрації підвищується, а рівень мотивації гальмування агресії знижується.

Список використаних джерел

1. Фрейд З. Я и Оно. – Тбилиси, 1991.
2. Лоренц К. Агрессия. – М., 1994.
3. Пулккинен Л. Становление образа жизни с детского до юношеского возраста // Психология личности и образ жизни. – М., 1987.
4. Левитов Н.Д. Фрустрация как один из видов психических состояний // Вопр. психологии. – 1967. – №6.
5. Семенюк Л.М. Психологическая сущность агрессивности и ее проявление у детей подросткового возраста // Метод. рекомендации в помощь педагогам-практикам. – М., 1991.
6. Нравственность, агрессия, справедливость // Вопр. психологии. – 1992. – №1-2.
7. Мартенс Р. Социальная психология и спорт. – М., 1979.
8. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми. – М., 1991.

The article is devoted to actual questions of teenagers' aggressiveness as a background of delinquent behaviour and analysis of different scientific approaches of this phenomena. Psychological and situational factors of aggressiveness are discussed as well.

Key words: psychological analysis, aggression, conditions, behavior, minor, psychological factors, situational factors.

Отримано: 15.03.2010

УДК 316.6

Я.І. Моргун

Гендерні стереотипи в структурі психологічного портрета лідера

Стаття присвячена дослідженню таких соціально-психологічних феноменів, як гендерні стереотипи та стереотипи лідерства. Проведений теоретичний аналіз літературних джерел щодо досліджуваного явища доповнений емпіричним дослідженням за участю студентів вищих навчальних закладів. Дані дослідження підтверджують домінування маскулінних характеристик в структурі психологічного портрета лідера, відображають явища вертикальної і горизонтальної гендерної сегрегації ринку праці України.

Ключові слова: гендер, гендерні стереотипи, стереотипи лідерства, психологічний портрет, гендерна сегрегація.

Стаття посвячена дослідженню соціально-психологічних феноменів, серед яких гендерні стереотипи та стереотипи лідерства. Результати дослідження в цілому підтверджують домінування маскулінних характеристик в структурі психологічного портрета лідера, відображають явища горизонтальної і вертикальної гендерної сегрегації ринку праці.

Ключевые слова: гендер, гендерные стереотипы, стереотипы лидерства, психологический портрет, гендерная сегрегация.

Одним із найважливіших індикаторів соціальних змін у галузі запровадження політики гендерної рівності є наявність приблизно однакової кількості чоловіків та жінок, що займають в суспільстві лідерські позиції [2]. У багатьох західних країнах, незважаючи на постійно зростаючий інтерес до гендерної проблематики, рівні долі чоловіків та жінок у лідерських позиціях все ще не представлені. Незважаючи на зростання кількості жінок у лідерських позиціях, наприклад, менеджери, законодавці, керівники, жінки переважно концентруються на найнижчих щаблях влади. Особливий дефіцит жінок у світі загалом спостерігається на найвищих щаблях виконавчої влади. Так, за даними Європейської комісії (European Commission, 2007) у найбільших компаніях країн-членів Євросоюзу жінки представляють лише 4% президентів та 10% членів вищої управлінської влади [2]. Подібну ситуацію ми можемо спостерігати і в Україні. Так, з 1991 року, тобто з періоду отримання Україною незалежності. Головами Верховної Ради та їхніми заступниками традиційно обирають чоловіків. Незважаючи на те, що після виборів 2006 року кількість жінок збільшилася не тільки в парламенті (8,5% за даними на 2006 рік), а й в органах місцевого самоврядування, вона як і раніше виявляється значно заниженою порівняно з європейськими стандартами. До того ж Україні притаманна ще одна закономірність: у сільських та селищних радах представниць жіночої статі понад половину, але чим вищий орган влади, тим більше в ньому керівників-чоловіків. Такий стан речей обумовлює актуальність дослідження гендерних особливостей професійної самореалізації особистості, соціально-психологічних перешкод, що стоять на шляху розвитку успішної професійної кар'єри жінок.

Проблема дослідження гендерної рівності у сфері суспільного виробництва є досить складною та неоднозначною, оскільки, крім законодавчого компоненту, неодмінно включає і соціально-психологічний. Так, на законодавчому рівні жінки не мають обмежень, щодо зайняття лідерських позицій, крім того, згідно з міжнародними